

Naš prijevod

Porodično gospodarstvo-problematika i razvojne tendencije*

Theodor Bergmann

1. UVOD

Nedaće, pokreti i demonstracije poremetili su stabilnost i unutrašnji mir seoskog stanovništva. Usprkos porastu prihoda i poboljšanom materijalnom standardu, mnogi su poljoprivrednici duboko nezadovoljni. U anketama se sve više čuje odgovor: »Za 10 godina neću više biti seljak«. Porodično gospodarstvo, kao uzor agrarne politike SR Njemačke, postalo je nesigurno. Još 1961. g. Teichmann (42) je smatrao da svatko tko u porodičnom vidi idealnu formu poljoprivrednog gospodarstva, nailazi na stalne nedoumice. Na tu temu su nešto kasnije raspravljala i crkvena savjetovanja: »Može li se održati porodično gospodarstvo?« i »Porodično gospodarstvo — prevaziđeni uzor?«. Slično se pita Gerl (7): »Porodično gospodarstvo — realan uzor?«. Doduše, još 1962. godine enciklika »Mater et magistra« (53) ističe da će »pozdrava vrijedna forma porodičnog gospodarstva u suvremenom obliku, biti konačno stvarnost«. Znači, ova pitanja su karakteristična za postojeću situaciju.

U ovom radu pokušat ćemo pronaći tipična obilježja porodičnog gospodarstva, faktore koji na njega utječu, te analizirati današnji razvoj i pokušati prikazati moguće razvojne pravce.

2. OBILJEŽJA TRADICIONALNOG PORODIČNOG GOSPODARSTVA

Borba mišljenja agrarnih političara i naučnika oko optimalne organizacione forme poljoprivrednog gospodarstva potječe od Thaera.¹ Razna shvaćanja o tom problemu dolaze s raznih strana i uvjetovana su vremenom u kojem su nastala. Čajanov (44) je u svom radu o seljačkoj privredi dao društveno-ekonomsku definiciju porodične privrede: »Porodična privreda je privreda seljačke porodice koja ne zapošljava najamne radnike, već se isključivo služi radom svojih članova«. Čajanov je odredio još nekoliko

* Ovaj je članak objavljen u zapadnonjemačkom časopisu *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie*, Heft 2/1969, str. 215—230. Zbog zanimljivog sadržaja, redakcija je prihvatila autorovu ponudu da se članak objavi i u »Sociologiji sela«.

uvjeta i spomeno još neka obilježja i faktore, ali mu je glavni kriterij bio rad, jer na njemu počivaju mnoge osobitosti koje održavaju i jačaju porodično dgosposdarstvo. Kada je riječ o Čajanovljevu stanovištu, treba paziti na dvije stvari. Prvo, on je svoje djelo pisao u vrijeme Lenjinova NEP-a, te je stoga možda pokušao jačati poziciju porodičnog gospodarstva, definirajući ga kao nekapitalistički oblik. Drugo, 1920. godine radna snaga u poljoprivredi Rusije (kao ni u jednoj drugoj privrednoj grani) imala je visoku graničnu korisnost, odnosno nedostajala joj je mogućnost izvanpoljoprivrednog zaposlenja ili najamnog rada.

Rasprave o organizacionoj formi poljoprivrednog gospodarstva, vođene dvasetih i tridesetih godina, odvijale su se u vrijeme nacionalpolitičkih radova, oružanih pobuna seljaka, privredne krize i masovne nezaposlenosti, prehrambene autarkije u okviru priprema za rat, idealiziranja seljaka u odnosu na gradsko stanovništvo i radništvo, klasnog mišljenja, društvene imobilnosti, zakona o nasljeđivanju poljoprivrednog posjeda, tehnološke stagnacije.

Tek pedesetih godina razmišljanja o agrarno-političkom uzoru dobivaju nove poticaje. Tada je Komitet za poboljšavanje agrarne strukture kao uzor istakao porodično gospodarstvo, koje jednoj porodici može dati zaposlenje i primjeran dohodak samo iz poljoprivrede.² Površina, radna snaga, vrijednost utroška i drugi pokazatelji, kao mjerila ekonomske snage posjeda, bili su odbačeni. Najmanja pogodna veličina porodičnog gospodarstva ostvarena je onda ako su dva potpuno zaposlena člana ostvarila godišnji dohodak od 4 do 5.000 DM. Ova definicija iz g. 1956. bila je kratkog vremenskog dometa — i upravo zbog naznačenog iznosa, podložna stalnim promjenama. Očito je da je zamišljeni prihod porodice, koji bi odgovarao društvenim normama svakoga vremena, podložan promjenama. Druga komponenta tako zamišljenog gospodarstva s dva potpuno zaposlena člana, također je uslijed tehnoloških faktora podložna promjenama.

Potencijal radne snage bio je promjenljiv: sastojao se od velikog broja članova porodice, različite starosti i spola, koji su davali različiti radni učinak. Radne »špice« savladaivane su bez uzimanja radne snage sa strane i bez dodatnih troškova za tu radnu snagu, tj. zahvaljujući dodatnim naporima članova porodice. S druge strane, radna snaga i njeni kapaciteti određivali su veličinu gospodarstva i njegovu proizvodnju. U ovom slučaju, i sve dotle dok se radna snaga nije plaćala u gotovu novcu, porodično je gospodarstvo kroz samoizrabljivanje, što znači smanjivanjem životnih zahtjeva tj. potrošnje, moglo izdržati eventualne podbačaje žetve ili snižavanje cijena. Porodično se gospodarstvo pojavljuje, dakle, kao elastični ublaživač koji je u sebi mogao amortizirati konjunkturane oscilacije i promjene društvene strukture. Iz toga se pothranjivala predodžba o porodičnom gospodarstvu kao društveno stabilnom i stabilizirajućem elementu.

U agrarnom društvu s rudimentarno razvijenim tržištem i pretežno ručnim radom, sva radna snaga porodice može se zaposliti i prehraniti na

¹ Radi uvida u razvoj ideje, usporedi Haushoferr (8), Muth (21), Nou (25).

² Uzori za porodične posjede (52) — »Porodicu s njenim životnim potrebama — tako je tada objašnjavao — treba promatrati kao radnu jedinicu i kao polaznu tačku. Ona se sastoji obično od dvije generacije i, općenito uzevši, predstavlja radni potencijal od dva potpuno uposlena člana, uz povremenu ispomoc ženskih članova porodice; u ritmu izmjene generacija može biti sastavljen na razne načine«. Godine 1966. Komitet je modificirao svoju definiciju, odrekao se formule dva potpuno uposlena člana i zadovoljio se s dva puna dohotka koja mogu ostvariti i najamni radnici. (Pisma čitalaca u *Mitteilungen der DLG*, br. 24 od 13. 6. 1968. str. 908.)

porodičnom gospodarstvu. Optimum je ostvaren onda kada se potencijal radne snage mogao iskoristiti na posjedu. U visokoindustrijaliziranom društvu porodično gospodarstvo teži k jednoosobnom gospodarstvu.* Time je fleksibilnost i prilagodljivost porodičnog gospodarstva uništena. U posljednjih 20 godina u raspravama agrarnih ekonomista mogu se naći mnogi normativi porodičnog posjeda, od kojih su tri naročito interesantna. Godine 1948. Müntzinger i suradnici (20) kao normativ »čiste porodične privrede« označavaju porodicu s 3 i $\frac{1}{3}$ stalno uposlena člana. Röhm (37) je 1961. g. za jedno »puno seljačko gospodarstvo« zahtijevao najmanje dva sposobna člana. Normalno bi danas bilo potrebno 2—3 aktivna člana. Weinschenck i Meinhold (45) su 1965. g. normom »potpuno zaposlenog posjeda« (u nas čisto poljoprivredno gospodarstvo — op. prev.) uzimali 1,5 potpuno zaposlena člana.

Osnovne značajke porodičnog gospodarstva su slijedeće:

- a) gospodarstvo se ne prodaje odnosno kupuje, nego nasljeđuje,
- b) institut nasljeđivanja proizašao je iz potrebe održanja gospodarstva,
- c) seljaci ne posluju potpuno ekonomski, nego vrlo često neracionalno,
- d) potencijal radne snage na gospodarstvu vrlo je fleksibilan.

Društveno-ekonomski oblik porodičnog gospodarstva egzistira danas pretežno u zemljama staroga svijeta. Time je njihov doseg relativiziran mjestom, privrednim sistemom i razvojnim stupnjem.

Sistem u kojem porodično gospodarstvo dominira ili je njime pretežno obilježen, Röhm i Planck (29) nazivaju seljačkom poljoprivredom. Thorner (43) želi da se seljačka privreda prizna kao društveni razvojni stupanj i da se pri periodiziranju historije privrede, kao kategorija ravnopravno svrsta pored feudalizma, kapitalizma i socijalizma. On smatra da je pri nabranjanju društveno-ekonomskih epoha Marx previdio seljačku privredu.

3. FAKTORI PROMJENA

Predstava o porodičnom gospodarstvu proističe i odgovara jednoj tehnološki i društveno stabilnoj fazi, što znači da su u toj epohi promjene bile znatno sporije nego danas, da su se odvijale kroz više generacija, a oni koje su tangirale te promjene, bili su ih manje svjesni. Povezanost između tehnologije i strukture tržišta s jedne strane, te unutrašnje organizacije gospodarstva i agrarne strukture s druge strane, mora se priznati. Prva dva faktora mijenjaju se vrlo brzo i uzrokuju promjene koje također utječu na davanje prednosti određenom tipu gospodarstva.

a) Proizvodno-tehnički i privredni faktori

Ovi faktori u prvom redu tangiraju gospodarstvo, odnosno ekonomski element porodičnog posjeda. Nove tehnologije i pomagala u dosada radno intenzivnim kulturama (šćerna repa, grašak i sl.) olakšali su njihovo uključivanje u proizvodni program gospodarstva. Zoohigijena, način ishrane, nove metode uzgoja, mašine za mužu — olakšali su uzgoj stoke u većim stadima. Relativna prednost porodičnog gospodarstva s vlastitom radnom

* »Jednosobno gospodarstvo« je neuobičajen izraz, ali ga smatramo najpogodnijim prijevodom za njemački izraz *1-Mann-Betrieb*. To naime nije samačko gospodarstvo, nego se radi o gospodarstvu koje je potpuno mehanizirano, pa ne zahtijeva angažiranje više od jednog potpuno uposlenog člana. (Primj. prevodioca.)

snagom opada, pošto, umjesto rada, kapital preuzima odlučujuću ulogu, pa kvalitet rada sve više postaje ovisan o tehničkim činiocima. Izmjena strukture tržišta zahtijeva isporuku većih, ujednačenih pošiljaka. Kupovanje gotove stočne hrane, unajmljivanje radne snage i drugo, razbija ograničenu zajednicu proizvodnih sredstava. Visoki stupanj mehanizacije dovodi do stalnog, visokog opterećivanja kapitalom. Reisch (37) kaže: »dobiva se utisak da se šanse malog gospodarstva, pogotovo proizvodno mnogostrano orijentiranog, upravo tim razvitkom smanjuju«.

Za gospodarstvo se otvaraju razna alternativna rješenja. Pri današnjem stupnju razvoja privrede i društva, rastu potrebe drugih grana — industrije, školstva, istraživanja, usluga, uprave — za radnom snagom. Visoka potraživanja za građevinskim zemljištem, te širenje građevinskih zona i proširivanje naselja, podižu cijenu građevinskom zemljištu. Svi faktori proizvodnje se komercijaliziraju, pa čak i zemlja i radna snaga. Štaviše, i poljoprivrednih koji je tradicionalno vezan na zemlju, koji je nastojao uvećavati svoj posjed i predati ga u nasljedstvo, biva time zahvaćen i izložen iskušenjima promijenjenog tržišta. Njegovo se razmišljanje u najmanju ruku odvija na dva kolosijeka. Mogućnost nepoljoprivrednog zapošljavanja za njega postaje realnost.

b) Demografski i društveni faktori

Porodica, drugi društveni element porodičnog posjeda, isto se tako mijenja. Ta se porodica — po veličini, zahtjevima, normama, odnosima i drugim značajkama — približava nepoljoprivrednoj porodici. Broj djece se već sasvim malo razlikuje. Mlade seljanke žele malu porodicu u kojoj će živjeti samo dvije generacije. Spremnost za služenje kući i porodici, te održavanje gospodarstva i zasnivanje porodice na staroj bazi, stalno opada.³ Pošto u većini slučajeva djeca ne preuzimaju posjed, jer im to nije povoljna perspektiva, glava porodice gubi patrijarhalni položaj i mogućnost pritiska. Zbog stalnog porasta produktivnosti rada, a ograničenosti vanjskih i unutrašnjih mogućnosti proširivanja gospodarstva, smanjuje se i mogućnost zaposlenja svih za rad sposobnih članova porodice. Na tržištu radne snage nude se rad i redovna novčana primanja. Za sve svoje članove, porodica više nije istovremeno radna i životna zajednica. U daljnjem razvoju i jednoosobno gospodarstvo dolazi u krizu. Šef gospodarstva mora se odlučiti ili da se u potpunosti posveti gospodarstvu, ili da od prilike do prilike traži sporedni posao, ili da mu gospodarstvo postane sporedna, a vanjski posao glavna preokupacija.

c) Mjere agrarne politike

Djelovanje državnih mjera bit će kasnije obrađeno.

4. OBILJEŽJA PORODIČNOG GOSPODARSTVA DANAS

Slika porodičnog gospodarstva danas potpuno je različita od one Čajnovljeve u Rusiji, ili one koju je opisao David (3), a u kojoj dominira

³ Godine 1963. Howald piše (12): »Prava seljačka porodica je gotovo jedini tip porodice u zapadnoj Evropi, u kojem danas djeluju svi oblici zadruge istovremeno — proizvodni, odgojni i kulturni. Porodica time predstavlja — ukoliko ostaje brojna i patrijarhalna — posebnu sociološku veličinu«.

mali posjed kojeg obrađuje porodica. Značaj proizvodnih faktora i njihov međusobni odnos u osnovi se izmijenio.

Strojevi na gospodarstvu olakšavaju fizički rad i povećavaju radne kapacitete poljoprivrednika. Mehanizacija, s druge strane, psihički opterećuje šefa: on mora posjedovati veću stručnost i raznovrsnije sposobnosti nego ranije, a uz to mora poznavati mnoge strojeve. U svakom trenutku on mora biti duševno i tjelesno radno sposoban; financijsko opterećenje gospodarstva lebdi mu stalno pred očima. Iako je postigao velike olakšice u radu, poljoprivredniku nisu dostupna uobičajena socijalna prava (godišnji odmor, praznik, nedjeljni praznici). Naprotiv, seljak je prisiljen da radeći promatra kako ostali iz njegove okoline imaju određeno radno vrijeme i on mora to psihološki izdržati. U slučaju bolesti, i ukoliko nije u stanju pribaviti zamjenu, cijela je proizvodnja ugrožena. U danas dominirajućem agrarnom sistemu, seljak u stvari primjenjuje industrijska proizvodna sredstva, ali mu socijalne norme toga društva nisu dostupne.

U jednoosobnom gospodarstvu dostignuta stopa kapitala po radnoj snazi ravna je onoj u industriji, ali je istovremeno tehnički i financijski rizik koncentriran na jednog čovjeka. Tehnički je jednoosobno gospodarstvo moguće, ali je društveno i psihološki lažna konstrukcija. Povećana radna naprežanja i smanjivanje potrošnje hrane u vrijeme mira (što Marx, Kautski i Čajanov nazivaju samoizrabljivanjem), jedva da utječu na proizvodne rezultate, upravo zbog visokih opterećenja fiksnim troškovima (mašine, zgrade).

Seljak vrednuje radnu snagu (svoju i članova porodice) u novcu. To je smisao zahtjeva za paritetom dohotka. U stvari, on i dalje želi davati gospodarstvo u naslijeđe, ali istovremeno ne želi da se cijeli život odriče potrošnje mnogih dobara. Seljak sve više zahtijeva dohodak paritetan drugim odgovarajućim zanimanjima. Time se on odriče vlastite skale vrijednosti i preuzima onu koju ima većina stanovništva u gradu i zemlji.

Tako jednoosobno gospodarstvo i opadanje poljoprivrednog stanovništva mijenjaju psihološku situaciju šefa gospodarstva. Ako nedostaje nasljednik, onda nedostaje pomoćnik, nedostaje stručni sugovornik, nedostaje modernizator i konačno nedostaje unutrašnji poriv za modernizaciju. Preokupaciji neprekinutog naslijeđa suprotstavlja se sada neizvjesnost samoće i nepostojanja nasljednika. Nekad ugledni posjednici postaju odjednom manjina, i zbog nepovoljnog dispariteta njihov se poziv manje cijeni od drugih poziva.⁴

5. KRITIČKO PROMATRANJE UZORA

Uzor porodičnog gospodarstva niukom slučaju nije tako star kako to naznačuje Muth (21). Uzor se često primjenjivao na gospodarstva sa slugama ili gospodarstva u kojima nije bilo normalne mogućnosti stvaranja porodice.⁵ Elementi koji čine porodično gospodarstvo mijenjali su se gotovo istom brzinom, tako da se danas taj proces čini gotovo kao sinhroniziran. Danas, međutim, ti elementi po svojoj brzini podliježu različitim procesima. Tehnika se razvijala brzo. Vanjsko proširivanje gospodarstva teklo je teško i sporo, a unutrašnje proširenje je zahtijevalo mnogo kapitala i sudaralo se s granicama zasićenja tržišta. Međutim, radni kapacitet porodice opada presporo. Višak radnog kapaciteta ne može se racionalizirati ili odbaciti,

⁴ Hofstee (11) posebno upućuje na psihološku stranu problema.

⁵ Pribe (32 a) u porodičnom posjedu računa sa zaposlenjem služinčadi, a Howald, s 40% strane radne snage, kao gornjom granicom. (Vidi, Muth, 21.)

jer se radi o srazmjerno živahnim, ali starijim ljudima. Porodica i gospodarstvo mijenjaju se po različitim zakonitostima.

Predlagano je više puteva i mogućnosti prilagođavanja i gospodarstva i porodice:

- a) broj seljačkih porodica ograničiti planiranjem porodice (na razne načine),
- b) planirati ženidbe — udaje seljačke djece — imajući u vidu zemljišni posjed,
- c) osnivanje i rasformiranje posjeda u prenaseljenim područjima,
- d) zakup ili kupovina zemljišta,
- e) obrazovanje ili prekvalifikacija u druga zanimanja.

Općenito govoreći, u područjima zatvorenog nasljeđivanja porodica je podešena gospodarstvu, a u područjima velike napućenosti, gospodarstvo porodici. U većini slučajeva gospodarstvo i nasljedni slijed su iznad sudbine pojedinaca. To dovodi do ljudskih tragedija i sprječava razvijanje mnogih individualnih sposobnosti. Na gospodarstvima žive ili su živjeli nasljednikovi neženjeni ujaci ili tetke. Danas, međutim, svaki čovjek teži punom razvitku. Kod porodičnog gospodarstva, porodica često zapada u kritične situacije zbog »vječnog zakona« gospodarstva.⁶

Uzor je vjerojatno uvijek bio idealno zamišljen, i samo je rijetko imao pandan u seoskoj stvarnosti. Predodžba o samostalnom, slobodnom seljaku, koji vlada kao kralj na svom gospodarstvu i kao patrijarh u svojoj porodici, od svog početka nije odgovarala stvarnosti. (Planck /28/ i Kötter /16/). Već u prošlosti su se područja odlučivanja međusobno pomjerila. Izvangospodarstveno, često zadružno odlučivanje, raste, a individualno, samostalno odlučivanje se gubi. »U našem modernom društvu, veća ovisnost o pozivu postaje cijena za jednu dimenziju lične slobode«.

Jäger (14) čak zaključuje »da je tradicionalni uzor porodičnog posjeda, sam postao strano tijelo«. Željena radno-privredna efijencija suprotna je, prema Kötteru (16), ciljevima dosadašnjih agrarno-političkih uzora.

6. RAZVOJNE LINIJE

a) Razvojni pravci

Da li je nazadovanje zamislivo? Pitanje se postavlja ne u smislu procjene, već u smislu predviđanja mogućnosti obnavljanja porasta poljoprivrednog stanovništva i svih na zemlju egzistencijalno vezanih stanovnika, odnosno povratka na jedno ranije stanje. Može li poljoprivreda, u slučaju neke buduće privredne krize, ponovno zaposliti milijune bivših poljoprivrednika? Društveni procesi su općenito ireverzibilni — u pozadini promjena u poljoprivredi, koje su izražene u krizi porodičnog posjeda, su društveni procesi. Poljoprivreda također ne može biti društveni amortizer ili pak dodatak predviđene privredne politike. U izvanrednim situacijama ne mogu se isključiti društveni tokovi koji idu unazad, kao što se npr. desilo od 1933. do 1945. ili 1948. g. Prilikom obnove privrede, svi radnici i seljaci teže bržem povratku na normalno stanje, i žele na tome surađivati. Povratak na zemlju i porast poljoprivrednog stanovništva bili su dakle prolazni simptomi jedne krize, a ne društvenog ozdravljenja.

⁶ Vidi također Herlemann (10): S druge strane bilo je odricanje pojedinaca od lične slobode i podređivanja zahtjevima gospodarstva, što je bio neophodan preduvjet funkcioniranja tog gospodarstva.

Pevetz (26) misli da je kroz nove agrarno-političke mjere ipak moguće održati broj poljoprivrednika. Prema njemu, to je moguće ostvariti:

- a) ako se uzgoj stoke na posjedu zaštiti od industrijalizacije,
- b) ako se seljakov prihod oslobodi zavisnosti od obima proizvodnje,
- c) ako se rad izdvoji iz posjeda.

U tom bi slučaju porodični posjed 2000. godine bio pol privlačenja koji integrira čitavu množinu raznih usluga, pa i onih radnog karaktera.

Možda se ova Pevetzova teza može smatrati tipičnom za poljoprivredu u marginalnim područjima proizvodnje (planinsko područje) tamo gdje ne postoje nikakve alternative u pravcu potpunog napuštanja poljoprivrede. Zbog niskog stupnja naseljenosti i visokih transportnih troškova, industrijalizacija bi tamo bila otežana, a prekvalifikacija u nova zvanja u većini je slučajeva povezana s promjenom mjesta stanovanja.

b) Kvantitativne promjene

Kakav se razvoj može očekivati? Prema »Zelenom izvještaju 1969« (46), u 1968. je bilo u SR Njemačkoj ukupno 1.377.000 gospodarstava, od toga 37% čistih, 22% pretežno poljoprivrednih gospodarstava i 43% gospodarstava koja svojim vlasnicima predstavljaju sporednu preokupaciju. K tome, 96% posjeda do 5 ha i 70% posjeda do 10 ha ne osiguravaju puno zaposlenje jednoj porodici. Vrlo gruba i uopćena granica sposobnosti opstanka gospodarstva (tj. davanje pune zaposlenosti porodici) u posljednjih se nekoliko godina stalno pomicala i danas je na oko 20 ha poljoprivredne površine.⁷ Ako od 487.000 čistih poljoprivrednih gospodarstava oduzmemo 17.500 gospodarstava s preko 50 ha koja pretežno uzimaju tuđu radnu snagu, ostaje oko 470.000 gospodarstava koja se uvjetno mogu nazvati porodičnim. K tome dolazi izvjestan broj onih, pretežno poljoprivrednih gospodarstava koja žele i mogu povećati svoje površine. Prema tome, porodično gospodarstvo predstavlja trećinu svih gospodarstava i raspolaze sa 61% poljoprivredne površine.

Strukturne se promjene odvijaju relativno sporo, osobito ako ih se promatra kroz posjed i površinu. Posjed i zemlja su najimobilniji faktori u poljoprivrednom gospodarstvu. Struktura stočnog fonda se ipak brže mijenja. Od 1.400.000 gospodarstava, krajem 1967. g. krave je držalo njih 930.000. Starosna struktura šefova gospodarstava i porodične radne snage pokazuje društvene aspekte i ljudske probleme tih promjena. Ni u jednom drugom privrednom sektoru starosna struktura nije tako nepovoljna.

Napuštanje poljoprivrede od strane šefova posjeda i porodične radne snage, u sadašnjem periodu privrednog uspona, te materijalnog i socijalnog poboljšanja, predstavlja za njih osjetnu promjenu. Ovaj se proces razlikuje od onih u prošlom stoljeću (Stein — Hardenbergove reforme u Pruskoj, reforme u Engleskoj), a i od administrativno usmjeravane transformacije agrarnog u industrijsko društvo u Rusiji (1929—1934). Seljaci ne bivaju više razvlašćivani ili pauperizirani kao u vrijeme Marxa i Engelsa. Na opredjeljenje poljoprivrednika mnogo jače djeluje tehnički i ekonomski razvoj

⁷ Slični podaci mogu se naći za brojne industrijske zemlje. U Engleskoj i Welsu bilo je 1963. godine od 335.860 gospodarstava samo 160.250 potpuno zaposlenih (čistih gospodarstava). Od 260.360 gospodarstava do 40 ha poljoprivredne površine, samo 33% osiguralo je puno zaposlenje. U Japanu također opada broj gospodarstava. Granica između gospodarstava čiji broj opada i čiji broj raste je 2 ha poljoprivredne površine. Udio čistih gospodarstava opao je s 55,4% u 1947. godini na 21,5% u 1966. godini, a broj gospodarstava koja predstavljaju sporednu preokupaciju, porastao je od 16,1% na 41,7%.

s jedne, i atraktivnost zaposlenja u drugim sektorima s druge strane. Ekonomska prisila u suštini je mnogo drugačija od političkog pritiska, pogotovo stoga što seljak — uz standardna odricanja — još uvijek može izabrati ostanak na zemlji. Seljak, kao pojedinačni subjekt, općenito nije svjestan prisile ekonomskih zakonitosti. Zbog toga nisu ispravna tumačenja nekih istočnonjemačkih autora kad govore o osiromašenju i razvlašćivanju malog seljaka (34). Kada Hofstee govori o pauperizmu, onda to ima drugo, relativizirano značenje:

»Pauperizam nije vezan na određene materijalne životne odnose; on je mentalitet. Pauper je čovjek koji zna da između životnih prilika u kojima živi i onih koje je nekada postavio kao normu, strši otvor, i on je napustio nadu da će se toj normi približiti, te je zbog toga izgubio hrabrost za borbu, svoj ljudski ponos i svoje samopouzdanje.«

Meinhold i Weinschenck (45) su ustvrdili da današnji obim proizvodnje može ostvariti 360—450.000 porodičnih gospodarstava s 1,5 zaposlenim članom uz 35.000 gospodarstava za proizvodnju specijalnih kultura.⁸ Dakle, može se očekivati da će se broj gospodarstava kretati između 1,4 milijuna i 485.000. Koliko će gospodarstava stvarno biti, ovisi o vanjskim faktorima i orijentaciji i motivacijama poljoprivrednika. Agrarna politika i sociologija trebale bi istražiti i, po mogućnosti, kvantificirati vanjske faktore i motivacije. Ove nagoviještene promjene i prognoze još su uvijek nesigurne i zbog toga ih je potrebno stalno provjeravati i kontrolirati profinjnijim instrumentarijem. Isto toliko su važne i temeljne, kvalitativne promjene koje utječu na funkcije seljaka.

c) Promjene organizacije gospodarstva

Od savjetodavne službe preporučena specijalizacija i prebacivanje težišta na specijaliziranu proizvodnju, ipak neće dovesti do usko specijaliziranog gospodarstva. Veličina prosječnog gospodarstva u Njemačkoj i mali kapital s kojim raspolaže, ne dozvoljavaju takvu reorganizaciju. Kada se opiru takvom savjetu, poljoprivrednici misle potpuno racionalno i dugoročno.

Mogućnosti za provođenje nužnih promjena unutar postojećih tipova gospodarstava, a da se ne dira u postojeću agrarnu strukturu, izgledaju vrlo ograničene.⁹ Za prestrukturiranje na veće proizvodne jedinice koje bi odgovarale stupnju tehnološkog razvitka i društvenim zahtjevima, mogu se naći dva puta: veliki privatni posjed koji kupuje ili zakupljuje zemljište ostalih poljoprivrednika pod rukovodstvom jednog čovjeka, ili kooperacija više gospodarstava. Hofstee (11) je uz uobičajene ograde naveo strukturu proizvodnih jedinica u bližoj budućnosti:

- čisti ratarski posjedi: 200—300 ha,
- čisti pašnjački posjedi: 100—150 krava, odnosno 100 ha poljoprivredne površine,

⁸ Slični modeli su rađeni na različitim mjestima. G. Müller (19) za 1975. godinu predviđa: 1.207.600 gospodarstava. Dakle, nastavak dosadašnjeg trenda opadanja. U jednoj procjeni ministarstva privrede smatra se da će 1980. godine poljoprivrednici ostvariti 3/4 prosječnog prihoda zaposlenih u drugim djelatnostima, ako broj potpuno zaposlenih u poljoprivredi opadne s 1,7 milijuna na 0,4, odnosno 0,6 milijuna zaposlenih. Badenwürttembergsko ministarstvo poljoprivrede (56) proračunalo je 1968. godine da bi broj gospodarstava s preko 5 ha poljoprivredne površine do 1980. godine mogao opasti od sadašnjih 810.000 na 63.000, a postotak zaposlenih u poljoprivredi od današnjih 11% na 5—8%. Agrarni program savezne vlade (46) ne daje nikakve brojeve, ali smatra da je »porast dohotka zaposlenih u poljoprivredi u prvom redu moguć kroz daljnje smanjenje njihova broja.«

⁹ U radnoj hipotezi Mansholtova plana (54) za zemlje ZET-a smatra se da je u industriji poljoprivrednih i polupoljoprivrednih područja potrebno stvoriti godišnje oko 80.000 mjesta za migrante iz poljoprivrede.

— specijalizirani posjedi s malim površinama.

Ovakva struktura odgovarala bi za duže vrijeme. U svom memorandumu Savjet ZET-a navodi (54) slijedeće veličine:

- žitarice i industrijsko bilje: 80—120 ha,
- proizvodnja mlijeka: 40—60 krava,
- proizvodnja mesa: 150—200 goveda,
- uzgoj peradi (tov): 100.000 kom. godišnje,
- proizvodnja jaja: 10.000 nesilica,
- proizvodnja svinja: 450—600 životinja u turnusu.

Mali broj poljoprivrednika bio bi u stanju financirati i voditi takve proizvodne jedinice. Konkurenciju s kapitalom jačih nepoljoprivrednika oni ne bi mogli izdržati, a o društveno-politički usmjerenom širokom privatnom vlasništvu da se i ne govori.

S druge strane, kooperaciji do sada samostalnih gospodarstava i njihovoj integraciji na putu su materijalne i ideološko-političke prepreke.⁹ U mnogim komunističkim zemljama, a posebno u DR Njemačkoj, kolektivizacija je izazvala ili potencirala odbijanje zajedničkog rada u poljoprivrednoj proizvodnji, čiji se stvarni uzroci tek sada počinju ispitivati. Nekoliko primjera dobrovoljnog udruživanja različitih oblika u posljednje je vrijeme ostvareno i u SR Njemačkoj. Najčešće je dobrovoljno spajanje cijelih posjeda ili udruživanje po proizvodnim linijama u jednu proizvodnu jedinicu, ali ni u tom slučaju to ne rješava sve dugoročne probleme.

Gledano sa strane rada, šefovi gospodarstava dobivaju mogućnost podešavanja na nove prilike (ta mogućnost je inače u jednoosobnom gospodarstvu bila izgubljena), čime se ublažava društveni i psihološki pritisak. Društvene povlastice ostalih slojeva postaju ostvarive i za poljoprivrednike (slobodni dani, godišnji odmor). Ubrzava se izvođenje većih radova (novogradnje, pregradnje i sl.). Često se postavlja pitanje što da se radi s viškom radne snage nastale uslijed djelovanja kooperacije (Draheim /4/). Ovo pitanje nije aktualno sve dok postoji prekovremeni rad. Tek kada uobičajeno radno vrijeme bude smanjeno i kada bude ostvaren odgovarajući odmor, moći će se govoriti o prekobrojnoj radnoj snazi. Do toga je ipak dalek put.

Daljnja mogućnost podešavanja organizacije gospodarstva jest izdvajanje rada i pretvaranje gospodarstva u poduzeće s plaćenom radnom snagom. Na taj način porodično gospodarstvo ostaje formalno održano i na njemu rade članovi porodice, ali se njegov društveni karakter i ekonomske oznake očigledno mijenjaju; porodično gospodarstvo postaje porodično poduzeće. Pri tome, zbog plaćanja u gotovini, nastaju visoki troškovi. Nasuprot tome kooperacija zahtijeva unutrašnju spremnost. Draheim (4) govori o kooperativnom neksusu. Za razliku od poduzeća, kooperacija nudi prednost, jer zbog internog cirkuliranja novca nema njegovog vanjskog odlijevanja. Kooperacija dozvoljava bolje socijalne prilike i internu racionalizaciju rada bez izdataka za plaće. Istovremeno, kooperacijom se mogu postići različiti stupnjevi integracije: od čvrste suradnje na bazi dogovora bez obračunavanja

⁹ Vidi također Steffen (41): »Kako unutar ratarskih, tako su i unutar pašnjačkih gospodarstava vidljive granice porodične privrede, koje su određene svakoj pojedinačnoj proizvodnji — zbog robe koja se može ponuditi« (str. 33).

¹⁰ Steffen piše: »Ne treba očekivati prelom u pravcu kooperirajućih gospodarstava, ako se usvaja evolucionarni karakter našeg društvenog poretka koji osigurava privatno vlasništvo i slobodu odlučivanja nad sredstvima proizvodnje. . . . Državna agrarna politika bi na osnovu problema koji su karakteristični za postojeći svestrani tip porodičnog gospodarstva, trebala usvojiti dalji razvoj prema kooperativnim sistemima«.

u gotovom, do pismenog ugovora i uobičajenih radnih odnosa s plaćama. Mnogi od problema kooperacije prelaze okvire ovoga materijala, pa ih nećemo dalje tretirati.

Pošto se radni kapacitet jedne porodice rijetko poklapa s radnim zahtjevima gospodarstva, u agrarnoj politici nekih industrijskih zemalja (Švedska, Holandija, Engleska, Francuska) kao norma za bližu budućnost uzima se dvoporodično gospodarstvo.

d) Položaj šefa gospodarstva

Pred šefa gospodarstva postavljaju se povećani zahtjevi: tehnička mnogostranost, sposobnost ponašanja na tržištu, zajednički rad, veća kalkuliranja nego do sada. Reihnwald (36) o tome kaže: »Poljoprivrednik treba raditi i misliti poslovno, ne zbog toga da bi postao poslodavac, nego da bi ostao seljak.« Ovo bi bila upravo značajna oznaka porodičnog gospodarstva, koja znatno pridonosi njegovoj stabilnosti, pošto seljak ne računa dovoljno ili ne obračunava sve. To sprečava njegovo prilagođavanje koje može uspjeti samo pri njegovoj psihičkoj preorijentaciji. Ali upravo to mijenja porodičnu privredu u poduzeću. Zahtjev za modernim, što znači poslovnim poljoprivrednikom, istovremeno je i nagovještaj kraja porodičnog gospodarstva staroga tipa.

7. DJELOVANJE AGRARNE POLITIKE

Kako djeluje agrarna politika na mijenjanje agrarne strukture?

a) Praktična agrarna politika

Djelovanje subvencija i druge pomoći je sporno. Postoji mišljenje da one djeluju kao stakleno zvono koje konzervira staru agrarnu strukturu, a drugi opet tvrde da one dobro dolaze samo većim proizvođačima i da ubrzavaju izmjenu strukture. Na pitanje se ne može tačno odgovoriti, jer je vjerojatno da državna pomoć djelomično djeluje u jednom, a djelomično u drugom pravcu. U jednom pluralističkom društvu praktična je politika kompromis između mnogih interesa i želja.¹¹ Zbog toga se efekti agrarne politike ne mogu jednostrano izolirati od drugih faktora. Veličina državne pomoći je različita, ali se ipak u svim državama zapadne Evrope događaju duboke promjene, a nemir i nedaće seljaka su općenite. Prema tome, niti se zasluge niti krivice mogu pripisati isključivo praktičnoj agrarnoj politici. Njeno djelovanje je vjerojatno manje od djelovanja velikih društvenih, ekonomskih i demografskih procesa.¹²

Problemi nastali uz dosadašnja nastojanja agrarne politike — veća produktivnost, održavanje porodičnog gospodarstva i sl., zahtijevaju njeno preispitivanje. Na osnovu različitih analiza strukturalnog razvitka, agrarno-politički instrumentarij treba dalje ispitati i dopuniti. Neke mjere postale su

¹¹ Od 1947. g. u Švedskoj je racionalizacija agrarne strukture glavna tačka agrarno-političkog programa. Opće mišljenje je da bi bez državne intervencije, poboljšanje strukture bilo mnogo brže.

¹² Steffen (41) od praktične agrarne politike zahtijeva usvajanje programa razvoja usmjerenog prema kooperativnom sistemu; slično o tome misli i Gerl (6). Kötter (17) govori o jednoj gotovo kopernikovskoj promjeni strukturno-političke koncepcije, i piše: »Konačno će model porodičnog gospodarstva nestati kao strukturno-politički princip. To je pređuboko političko pitanje koje dodiruje srž društveno-političkih predstava vrijednosti koje nisu bile branjene samo od građanskih, već, na značajan način, i od strane mnogih socijalističkih pokreta i partija. To je oproštaj od ideologije maloga samostalnoga srednjeg staleža, pošto su porodična gospodarstva važila kao tipični reprezentanti srednjeg građanstva«.

ili nedjelotvorne ili suviše, a neke — kao što su socijalni zahvati i mjere obrazovanja, neophodne su kao dopuna.¹³

b) Naučna agrarna politika

Nauka, pa i oni koji je provode, često je napadana i smatrana odgovornom, navodno zbog toga što kroz analize i prognoze stvara nemir među seljacima i što razvoju daje određeni pravac, što ga usmjerava i ubrzava. Na žalost, utjecaj nauke na akcije političara i poljoprivrednika mnogo je manji. Modeli i kalkulacije neće potjerati niti jednog seljaka koji je odlučio da ostane, nego će tek pomoći da se kvantitativno što jasnije definira položaj poljoprivrednika i predvide razvojne tendencije.

Često se tvrdi da se svojim kvantitativnim analizama nauka odvađa od agrarnom politikom utvrđenih činjenica i da prelazi na polje spekulacija, te na taj način nedopušteno utječe na razvoj, a onda reakcije zainteresirane populacije prenosi u prognoze. Takvom se prebacivanju odlučno treba suprotstaviti.

Činjenice naime jasno govore da masovno napuštanje poljoprivrede od strane sitnih seljaka i njihovih porodica potječe iz perioda kada nije bilo ni pokušaja prognoza. Reakcije na ove prognoze mogu biti i drugačije od onih koje se uobičajeno tretiraju, npr. od želje za ostajanjem, ili neraspoloženja starijih prema promjeni zanimanja i sl. Ukoliko ne postoje predispozicije i uvjeti za odlazak, sve prognoze ostaju bez odjeka i posljedica. Ako bi se nauka pak ograničila samo na objašnjavanje prošlosti i obradu sigurnih podataka, bilo bi to nedopustivo sužavanje istraživanja. Ako istraživač uspije razjasniti faktore i motive razvoja i kvantificirati ih, onda je slijedeći korak koji mora pokušati — produžavanje trenda u budućnost. Time će on pomoći ljudima da shvate svoj položaj i da se nešto racionalnije prilagođavaju na nastalu, odnosno očekivanu situaciju.¹⁴ To je obaveza nauke i onih koji se njome bave.

Koji se značaj smije pripisati faktorima razvoja, i da li im se priznaju osobine konstante i izvodi li se iz toga obaveza neaktivnog prilagođavanja? Možda bi nauka trebala utjecati na razne faktore u cilju da se održi željeno stanje i ljudima uštedi napor brzog prilagođavanja. Ali tehnološki i ekonomski faktori nisu konstante, već uvjetne varijable. Pošto društvo još nije naučilo kako da njima potpuno vlada, kako to zahtijeva Steinbuch (40), upravo zbog toga istraživačka misao ne bi smjela da se obljepljuje zabranama. Društvene promjene su životni zakon društva kao živog organizma.¹⁵

Iz ovih razmatranja mogu se nazrijeti slijedeći zadaci za naučnu agrarnu politiku i sociologiju:

1. analiza razvoja i njegova posljedica,
2. istraživanje faktora — progresivnih i regresivnih, i motivacija seljaka,
3. prognoze mogućeg razvoja u skorijoj budućnosti,
4. proučavanje mišljenja i djelovanja poljoprivrednika, i utvrđivanje (a ne izmišljanja) mogućnosti društvenih i strukturnih promjena,

¹³ Planck (30) i Van Lürde (17 a) vide u »porodičnom gospodarstvu svetinju cijele agrarne politike ZET-a«, ali sumnjaju da se to gospodarstvo i pored svih nastojanja može održati.

¹⁴ Plate (31, 32) naznačuje koliko je bila velika tačnost jedne ranije prognoze.

¹⁵ Jacoby (13) smatra da je promjena agrarne strukture permanentan proces podešavanja, pa prema tome treba tražiti fleksibilnije strukture za proizvodne jedinice.

5. pomoći savjetima — zainteresiranim stanovnicima, tako da se što bolje snađu i što bezbolnije prođu promjene. (Takva savjetodavna služba postoji u Holandiji.)

Alternative između održanja ili promjene društvenih institucija više nema. Ni uz visoke dotacije stare se forme ne daju više konzervirati za duži vremenski period. Ako se prevaziđeni uzori budu suprotstavljali razvoju, svako kasnije prilagođavanje ljudi bit će teže.¹⁶

Alternativa, međutim, postoji između usmjerenih i neusmjerenih promjena. Usmjerena, svjesna promjena znači raditi promišljeno, planirano, pripremljeno, uz što manje psihičkih potresa, s niskim društvenim troškovima i velikim koristima za društvo. Planirana promjena može, međutim, povećati broj grešaka, zabluda i pogrešnih investicija. Stoga je potrebna njena stalna kontrola, preispitivanje i otvorena kritika.

8. ZAKLJUČCI

Nakon što smo dali obilježja porodičnog gospodarstva, istraživali smo faktore koji su doveli do unutrašnjih promjena i nestajanja gospodarstava u industrijskim zemljama. Uslijed tehnoloških, ekonomskih, društvenih i demografskih procesa porodica i gospodarstvo se različito mijenjaju, a proizvodni faktori unutar porodičnog gospodarstva ne daju se više optimalno kombinirati. Tehnička su sredstva olakšala rad, ali su istovremeno akcentirala društvene i psihološke krize. Obrnuti tok društvenih procesa (ponovno povećanje broja gospodarstava, moguće je očekivati samo u slučaju velikih društvenih katastrofa. Pod normalnim uvjetima, napuštanje gospodarstava će se nastaviti. Za izmjene agrarne strukture zamisliva su tri puta: individualno povećanje gospodarstva, kooperacija do sada samostalnih gospodarstava do potpune integracije, i izdvajanje rada iz gospodarstva. Sva tri puta udaljuju se od tradicionalnog uzora potpuno samostalnog porodičnog gospodarstva. Konačno su dotaknuta pitanja djelovanje praktične i naučno zasnovane agrarne politike i agrarne sociologije.

(S njemačkog preveo *Zlatko Homar*)

LITERATURA

1. *W. Brandes*: Entwicklungsmöglichkeiten der Formen überbetrieblicher Zusammenarbeit in der landwirtschaftlichen Produktion (Agrarwirtschaft, Jg. 16, 1967, s. 41—48).
2. *A. K. Constandse*: De toekomst van het Nederlandse platteland (Wegwijzers, 1967, s. 77—106).
3. *E. David*: Sozialismus und Landwirtschaft, 1922.
4. *G. Draheim*: Die Genossenschaft als Unternehmungstyp, 1955.
5. *E. Fridrich*: Ein neues Leitbild — arbeitsteilige Betriebsketten mit Risikoausgleich (Der Volkswirt, Nr. 3, 21. 1. 1966).
6. *F. Gerl*: Möglichkeiten und Grenzen der Lösung agrar-politischer Zielkonflikte in der EWG (Agrarpolitik in der EWG, 1967, s. 179—197).
7. *F. Gerl*: Familienbetrieb — realistisches Leitbild? (Deutsche Landwirtschaftliche Presse, Ig. 91, Nr. 35, 9.11. 1968).
8. *H. Haushofer*: Ideengeschichte der Agrarwirtschaft und Agrarpolitik, Bd. II, 1958.

¹⁶ Hoffstee (11): »Današnji se razvoj ne može pustiti mirno da traje, a da se ne izazovu socijalne napetosti koje bi se onda mogle savladati«. Nooij (24) ističe da je radikalizam, posebno desni radikalizam, proširen među holandskim seljacima; o političkoj sigurnosti i stabilnosti se ne može više govoriti.

9. *H. H. Herlemann*: Der Strukturwandel der Landwirtschaft darage stellt an Thürens »Landrentenformel« (Gegenwartsprobleme der Agrarökonomie, 1958).
10. *H.H.Herlemann*: Die Zukunft des bäuerlichen Familienbetriebes in Deutschland, Mitteilungen der DLG, Jg. 83, 1968, s. 348—351.
11. *E. W. Hofstee*: Soziologische Betrachtungen zur Zukunft des Familienbetriebes (Hohenheimer Reden und Abhandlungen, Nr. 24, 1968, s. 100—115).
12. *O. Howald*: Die Lehre von der bäuerlichen Wirtschaft in unserer Zeit (Landwirtschaftliche Hochschule Hohenheim, Reden und Abhandlungen, Nr. 16, 1963, s. 47—56).
13. *H. Jacoby*: Problems ahead — a brief review of trends and tendencies in European agriculture, Rom, 1968.
14. *W. Jäger*: Die neuen Gemeinschaftsformen in Westeuropa — eine Absage an das Leitbild »bäuerlicher Familienbetrieb?« (Der bäuerliche Familienbetrieb — ein überholtes Leitbild? 1965, s. 18—35.)
15. *B. Kerblay*: Cajanov, A. V. Un carrefour dans l'évolution de la pensée agraire en Russie de 1908 à 1930 (Cahiers du monde Russe et Soviétique, Vol. V, 1964, s. 411—460).
16. *H. Kötter*: Landwirtschaft und Standort — soziologische Aspekte (Landentwicklung — soziologische und ökonomische Aspekte, 1966, s. 117—123).
17. *H. Kötter*: Agrarstrukturpolitische Leitbilder in der EWG—Analyse (Agrarpolitik in der EWG, 1968, s. 139—148).
18. *J. van Lierde*: Europes Landbouwproblemen en Europese Landbouwpolitiek, Antwerpen, 1967.
19. *E. Müller*: Die Neuordnung der Landwirtschaft in der Bundesrepublik Deutschland als gesellschaftliche Aufgabe. Eine evangelische Denkschrift mit Erläuterungen, 1966.
20. *G. Müller*: Die voraussichtlichen Entwicklungstendenzen der Rindviehhaltung der Bundesrepublik Deutschland (Agrarwirtschaft, 1968, s. 129—135, s. 168—174).
21. *A. Münzinger, V. Hopfe und H. Röhm*: Die Erzeugungskosten der württembergischen Landwirtschaft, 1948.
22. *H. Muth*: Der Weg zum landwirtschaftlichen Familienbetrieb. (BüL, XLV, 1967, s. 345—358).
23. *H. Niehaus*: Strukturwandel in der Agrarwirtschaft (Agrarproblem in der modernen Industriegesellschaft, 1966, s. 27—52).
24. *A. Nienaber*: Neue landwirtschaftliche Unternehmenstypen in der Bundesrepublik? 1965.
25. *A. T. J. Nooij*: De boerenpartij — desorientatie en radikalisme onder de boeren. Meppel, 1969.
26. *J. Nou*: The development of agricultural economics in Europe. Uppsala, 1967.
27. *W. Pevetz*: Gedanken zur Agrarpolitik um die Jahrtausendwende (Der land und forstwirtschaftliche Betrieb, Jg. 18, Wien, 1969, s. 44—50).
28. *U. Planck*: Der bäuerliche Familienbetrieb — zwischen Patriarchat und Partnerschaft, 1964.
29. *U. Planck*: Sozialpolitische Aspekte der landwirtschaftlichen Strukturverbesserung, Vorträge des 3. Landwirtschaftlichen Hochschultages, Mainz, 1967, s. 49—74.
30. *U. Planck*: Parallelen und Unterschiede der Ausgangslage landwirtschaftlicher Entwicklung (Die Landwirtschaft in der volks- und weltwirtschaftlichen Entwicklung, 1968, s. 83—106).
31. *U. Planck*: Beziehungen zwischen Agrarpolitik und Sozialpolitik. (Sociologia ruralis, Bd. 9, No. 1, 1969, s. 5—22).
32. *R. Plate, E. Woermann und D. Grupe*: Landwirtschaft im Strukturwandel der Volkswirtschaft (Agrarwirtschaft, Sonderheft 14. 1962).
33. *R. Plate*: Das »Professorengutachten« von 1962 aus heutiger Sicht. (Agrarwirtschaft, Jg. 17, 1968, s. 193—201).
34. *H. Priebe*: Zur Frage der Gestaltung und Grösse des zukünftigen bäuerlichen Familienbetriebes in Deutschland, (BüL, NF, Bd. 37, s. 485 fr).
35. *E. Rehwinkel*: Agrarpolitik im Umbruch der Zeit. 1966,
36. *E. Rechtziegler und P. Jacobi*: Westdeutsche Landwirtschaft im Strukturwandel. DWI — Forschungshefte 2/1966, Berlin — Ost.

37. *E. Reisch*: Ist der bäuerliche Familienbetrieb in wirtschaftlich-technischer Hinsicht noch haltbar (Kann sich der bäuerliche Familienbetrieb halten, s. 23—40 Akademie der Diözese Rottenburg, 1963).
38. *H. Rheinwald*: Haben wir Bauern eine Chance, (Der Weg des Bauern in der Industriegesellschaft. Beiheft 1 der »aktuellen Gespräche«, Bad Boll 1961).
39. *H. Röhm*: Soziale Bestimmungsgründe für die Entwicklung der landwirtschaftlichen Betriebsgrößen und der ländlichen Arbeitsverfassung. (Agrarwirtschaft, Sonderheft 13, 1961, s. 92—111).
40. *H. Röhm*: Automatische oder gelenkte Anpassung der Landwirtschaft, (Beiheft 2 der »aktuellen Gespräche«. Bad Boll, Juli 1964.)
41. *H. Röhm*: Die westdeutsche Landwirtschaft. 1964.
42. *K. W. Steinbuch*: Information und Zukunft (Vortrag am 9. 3. 1969), »Stuttgarter Zeitung« 10. 3. 1969.
43. *G. Steffen*: Betriebs und Unternehmensformen in der EWG. (Agrarpolitik in der EWG, 1968, s. 23—40).
44. *U. Teichmann*: Der Bauer in der Industriegesellschaft. (Gewerkschaftliche Monatshefte, 1961, s. 223—228).
45. *D. Thorner*: A Post-Marxian Theory of Peasant Economy — The School of A. V. Chayanov (The Economic Weekly, Annual Number, Bombay, Februar 1965).
46. *A. Tschajanow*: Die Lehre von der bäuerlichen Wirtschaft — Versuch einer Theorie der Familienwirtschaft im Landbau, 1923.
47. *G. Weinschenck und K. Meinhold*: Vorschläge zur künftigen Agrarpolitik in der Bundesrepublik Deutschland, 1965.
48. Arbeitsprogramm für die Agrarpolitik der Bundesregierung, 1968.
49. Bericht der Bundesregierung über die Lage der Landwirtschaft 1968, 1969.
50. Der bäuerliche Familienbetrieb — ein überholtes Leitbild, 1965.
51. Kann sich der bäuerliche Familienbetrieb halten? Akademie der Diözese Rottenburg, 1963.
52. Landwirtschaftliche Familienbetriebe — Analyse und Möglichkeiten, 1968.
53. Landwirtschaftsgesetz v. 5. 9. 1955.
54. Leitbilder für bäuerliche Familienbetriebe. Ausarbeitungen des Ausschusses zur Verbesserung der Agrarstruktur. Loseblatt-Sammlung.
55. Mater et magistra. Die Sozialenzyklika Papst Johannes XXIII. 1961.
56. Memorandum zur Reform der Landwirtschaft in der EWG. Kommission der Europäischen Gemeinschaften, 18.12. 1968.
57. Mitteilungen der DLG, Jg. 83, H. 11, 14. 3. 1968.
58. Probleme der Arbeitskraftreserven und die mögliche Freisetzung von Arbeitskräften der baden-württembergischen Landwirtschaft. Unterlagen des Ministeriums für Ernährung, Landwirtschaft, Weinbau und Forsten Baden-Württemberg, 4. 11. 1968.
59. Vorschläge zur Intensivierung und Koordinierung der regionalen Strukturpolitik. Bundesministerium für Wirtschaft, 26. 9. 1968.